

## PROBLEMA REFUGIAȚILOR ÎN BASARABIA DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL (CONTEXT, DATE, ASISTENȚĂ)

CZU:94(478)(=054.73)

<https://doi.org/10.52603/rec.2025.37.09>

### Rezumat

#### Problema refugiaților în Basarabia după Primul Război Mondial (context, date, asistență)

Articolul pune în discuție problema refugiaților, generată de schimbările de după Primul Război Mondial, probând faptul că în perioada interbelică, atât Basarabia aflată în componența României regale, cât și Chișinăul, au devenit locul de tranzit sau de găzduire a numeroase grupuri de refugiați, veniți incipient dinspre Imperiul Rus, ulterior din cadrul URSS. După criteriul etnic, documentele de arhivă scot la iveală existența în cadrul exodului a refugiaților evrei, ruși, ucraineni, români, armeni ș.a. Modul de intrare în România prin Basarabia a majorității a fost ilicit, unii salvându-se individual sau în grupuri prin trecerea frauduloasă a Nistrului. Linia Nistrului, care reprezenta frontiera sovieto-română, cea mai întinsă, dar și nerecunoscută oficial de către Moscova, a fost asaltată de cei care încercau să se salveze, numărul refugiaților estimându-se la 100 000 de persoane. Până la solidarizarea și mobilizarea Ligii Națiunilor, criza refugiaților în perioada interbelică cu care s-a confruntat statul român a generat coagularea pe principiul etnic, în vederea asistenței și ajutorării refugiaților, în special la Chișinău, a unui șir de organizații și comitete. Percepuți în cele mai dese cazuri drept elemente subversive, refugiații au devenit pentru autoritățile române o adevărată povară, împânzind în Chișinău practic toate străzile.

**Cuvinte-cheie:** refugiați, perioada interbelică, fluviul Nistru, Chișinău, Basarabia, România.

### Резюме

#### Проблема беженцев в Бессарабии после Первой мировой войны (контекст, данные, поддержка)

В статье рассматривается проблема беженцев, порожденная изменениями, произошедшими после Первой мировой войны, и подтверждается тот факт, что в межвоенный период Бессарабия, входившая в состав королевской Румынии и, соответственно, Кишинев, стали местом транзита или размещения многочисленных групп беженцев, прибывших первоначально из Российской империи, а позже из СССР. С учетом этнического критерия архивные документы свидетельствуют о существовании беженцев еврейского, русского, украинского, румынского, армянского происхождения. Въезд большинства из них в Румынию через Бессарабию был незаконным, некоторые проникали, нарушая границу, индивидуально или группами переплывая Днестр. Днестровская линия, которая представляла собой самую протяженную советско-румынскую границу, официально не

признававшуюся Москвой, постоянно нарушалась пытавшимися спастись беженцами, число которых достигало 100 000 человек. До объединения и мобилизации Лиги Наций кризис беженцев в межвоенный период, с которым столкнулось румынское государство, привел к сплочению по этническому принципу ряда комитетов и организаций Кишинева для оказания им помощи. Беженцы, воспринимаемые в большинстве случаев как подрывные элементы, заполонив практически все улицы Кишинева, стали настоящим бременем для румынских властей.

**Ключевые слова:** беженцы, межвоенный период, река Днестр, Кишинев, Бессарабия, Румыния.

### Summary

#### Refugees' problem in Bessarabia after The World War I (background, data, assistance)

The article discusses the refugee problem generated by the changes after the IWW, proving that in the interwar period, both Bessarabia, which was part of Royal Romania, and Chisinau, became the place of transit or hosting of numerous groups of refugees who initially came from the Russian Empire, later from the USSR. According to the ethnic criterion, archival documents reveal the existence of Jewish, Russian, Ukrainian, Romanian, Armenian refugees, etc. during the exodus. The way of entry into Romania through Bessarabia for the majority was illicit, some saving themselves individually or in groups by fraudulently crossing the Dniester. The Dniester line, which represented the Soviet-Romanian border, the most extensive but also not officially recognized by Moscow, was assaulted by those who were trying to save themselves, the number of refugees being estimated at 100,000 people. Until the solidarity and mobilization of the League of Nations, the refugee crisis in the interwar period that the Romanian state faced generated the coagulation on the ethnic principle, in order to assist and help the refugees, especially in Chișinău, of a series of organizations and committees. Perceived in most cases as subversive elements, the refugees became a real burden for the Romanian authorities, filling practically all the streets in Chișinău.

**Key words:** refugees, interwar period, Dniester river, Chisinau, Bessarabia, Romania.

**Context general.** Schimbările generate de Primul Război Mondial<sup>1</sup>, inclusiv conturarea Uniunii Sovietice, a dus la invadarea Estului Europei de valuri succesive de refugiați și emigranți (Константинов 1997: 56). Potrivit unor evaluări, numărul acestora

dinspre Imperiul Rus s-a cifrat de la 1,5 mil. (Bryas 1926: 55-56) la 3 mil. (Simpson 1939: 81), iar pe măsura eliminării „elementelor antisovietice” cifrele s-au modificat constant (Guzun 2013b: 21). Una din principalele treceri spre „lumea civilizată” a populației ce abandona teritoriul rusesc în derivă, erau statele din vecinătatea occidentală a URSS – România, Polonia, Finlanda, Estonia, Letonia și Lituania. În cazul României, linia Nistrului, care reprezenta frontiera sovieto-română (cea mai întinsă, dar și nerecunoscută oficial de Moscova) (Pădureac 2003: 103-144), a fost asaltată de cei care încercau să se salveze individual sau în grupuri, numărul refugiaților estimându-se la 100 000 de persoane (Guzun 2013b: 22, 30).

În lipsa relațiilor diplomatice cu Moscova<sup>2</sup>, exodul populației dinspre URSS a fost cea mai mare provocare cu care s-a confruntat statul unitar român, problema refugiaților (Guzun 2012a) completând lista numeroaselor subiecte, în fruntea căreia se afla problema Basarabiei. Cercurile emigrației ruse au acceptat cu ostilitate vestea unirii Basarabiei cu România (Suveica 2014), o parte din refugiați, fiind atrași frecvent în acțiunile subversive de subminare a autorității de stat și obținerea de informații în România (Лубянка 2003: 98-100). Printre cauzele refugierii se înscrie – lovitură de stat bolșevică, războiul civil, prima și cea de-a doua foamete sovietică (1919–1923; 1929–1933), colectivizarea și deportările<sup>3</sup>, refugiul fiind de ordin politic, economic și/sau religios.

Din punct de vedere etnic, emigrația poate fi împărțită în patru grupuri mari: evreiesc, rus, ucrainean și român. Totodată, în România au reușit să se refugieze și un număr important de etnici armeni<sup>4</sup>, germani, polonezi ș.a., dar ca pondere numerică mult mai mică. De remarcat că studierea exodului persoanelor din ultimele grupuri entice (Guzun 2013b: 25, 33) s-a efectuat pe firul istoriei emigrației grupurilor mari (Фельшинский 1990; Гарысова 2008: 214-220; Мironov 2008: 67-92; Guzun 2012b: 199-228; Guzun 2013a; Guzun 2013b: 25, 33; Guzun 2014).

La scurt timp după instituirea regimului bolșevic, ponderea cea mai mare în totalul refugiaților civili din România a fost asigurată de etnicii evrei, urmași de ruși și ucraineni (Guzun 2012a: 15). Din perspectiva locului de unde se îndreptau, documentele atestă o multitudine de direcții. Civili sau militari, refugiații proveneau din diferite regiuni ale Rusiei (ANA, F. 679, inv. 5, d. 149, f. 4; inv. 1, d. 5425, f. 29v; d. 6149, f. 386) sau din ținuturile Ucrainei (Odesa) (ANA, F. 679, inv. 1, d. 6149, f. 383; d. 8048, ff. 5-6v, 13, 27, 31, 33; inv. 5, d. 175, f. 6), din regiunea Cauzului (ANA, F. 679, inv. 1, d. 8049, f. 1-2v), Georgia, Armenia (ANA, F. 679, inv. 5, d. 51, f. 9; inv. 1, d.

5425, ff. 27, 32, 54, 74), Turcia sau Iran. Mulți proveneau din fosta gubernie Basarabia (ANA, F. 679, inv. 7, d. 8137, ff. 2-7v; inv. 1, d. 8143, ff. 1-1v, 9-9v), care odată cu evenimentele din 1917 s-au văzut siliți să se repatrieze (ANA, F. 1772, inv. 53, d. 29, f. 1-1v). Alții se îndreptau de pe malul stâng al Nistrului, din dreptul Hotinului și până la Marea Neagră, din județele Tiraspol, Ananiev, Balta, Alexandria, Elisavetgrad, Ovidiopol etc. (Guzun 2012a: 263, doc. 135).

În contextul emigrației din URSS, documentele atestă două categorii de refugiați – „albi” sau politici, din care făceau parte ofițeri sau soldați ai armatelor generalilor Vranghel (ANA, F. 679, inv. 1, d. 6134, ff. 1-4) și Denikin (ANA, F. 680, inv. 1, d. 3318), inclusiv reprezentanți ale altor forțe militare antibolșevice. Refugiații ucraineni, în special cei militari, proveneau din armata condusă de S.V. Petliura sau din rândul altor grupări naționaliste antisovietice. Ceilalți au fost plasați în categoria refugiaților civili. Au existat și refugiați care s-au stabilit în Basarabia în contextul Primului Război Mondial (ANA, F. 679, inv. 1, d. 5380, ff. 132-133v) sau după demobilizarea din armata țaristă. O parte au revenit în Basarabia după retragerea din unitățile speciale organizate de bolșevici în centrele din Podolia și din stânga Nistrului, în vederea luptei împotriva României sau a forțelor contrarevoluționare, după lichidarea detașamentelor albgardiste sau naționaliste de către Armata Roșie (Guzun 2012a: 15).

Refugiații români din partea stângă a Nistrului, ostili regimului bolșevic, în majoritate, 90% numai moldoveni (Guzun 2012a: 805, doc. 661) erau țărani, lucrători de pământ, de ambele sexe și de diferite vârste, între ei mulți copii de școală (Guzun 2012a: 266, doc. 135).

Cu referire la cetățenia refugiaților, de specificat că majoritatea erau trecuți drept emigranți ruși, unii din ei identificându-se doar în felul acesta (ANA, F. 680, inv. 1, d. 3352, f. 143), alții, în schimb, în special ucrainenii, erau nemulțumiți de această raliere. Spre exemplu, la 4 noiembrie 1932, Dmitro Herodot, secretarul general al Comitetului de Asistență al Emigrației Ucrainene din România, într-o adresă către Centrul Emigrației Ucrainene din Paris, anunța de faptul că Comitetul Ucrainean a protestat în fața reprezentantului Societății Națiunilor, dr. Brunel, cerând ca termenul „rus” să fie înlocuit, pentru ucraineni cu cel de „ucrainean” <...>. În urma eforturilor depuse, s-a ajuns la eliberarea pentru ucraineni a autorizațiilor speciale, de altă culoare, indicându-se naționalitatea „ucraineană”. Trebuie să recunoaștem <...> că revendicările ucrainenilor au fost acceptate în întregime și n-au întâmpinat dificultăți. Mai rea era situația în provincie, unde administratorii locali,

jandarmii, inculți politicește, au continuat să-i considere pe ucrainenii drept ruși. <...> Semnalând faptul că presa română, în general, nu este informată nici asupra stărilor din Rusia sovietică, nici asupra Ucrainei, am început să furnizăm informațiile necesare direct ziarelor din capitală <...>, fiind surprinși de faptul că presa și reprezentanții oficialității românești au fost mai mult preocupați de cele ce se petrec pe insulele Hawai sau Mexic, și nicidecum de cele ce se petreceau în vecinătatea lor imediată, la Nistru. De la toți <...> am primit răspuns stereotip: „N-avem comunism, iar ceea ce se petrece peste Nistru nu ne spered”. Informațiile ce se strecurau în presă se publicau sub cele mai ciudate titluri. Informațiile privind Ucraina figurau sub rubrica „Rusia”. Când atrăgeam atenția asupra acestui lucru, ni se răspundea că Ucraina și Rusia este unul și același lucru. A trebuit să ducem multe discuții, demonstrând primejdia comunismului pentru România. Am ajuns la concluzia că cu cât opinia publică română va fi mai bine informată, cu atât activitatea și propaganda [bolșevică] în România va fi mai neînsemnată (Guzun 2012a: 717-719, doc. 564).

Tot în acest context, D. Herodot atenționa că atitudinea autorităților oficiale din România față de emigrația ucraineană era în acord cu politica anti-ucraineană, iar denumirea în acte a ucrainenilor cu termenul de „rus” ar fi prezentat o mare jignire adusă emigrantului politic ucrainean. Exemplificând, D. Herodot sublinia că Ministerul Muncii elibera ucrainenilor carnete de profesie insistând asupra termenului de „rus”, deși în certificatul Nansen figura cel de „ucrainean”. Nici la Ministerul de Interne lucrurile nu erau mai bune, Ministerul și Siguranța Generală înscriind în documente naționalitatea ucraineană, dar autoritățile administrative din provincie continuau să-i boteze pe ucrainenii în ruși. Sosit la Chișinău, continuă D. Herodot, „am fost înscris <...> în registre <...> ca «rus», deși în toate actele ce le posedam am figurat ca fiind de naționalitate ucraineană <...>. Având în vedere că în ultimii trei ani Siguranța Generală eliberează documente [în baza formularelor] ce sunt eliberate de autoritățile provinciale, se înțelege că și Ministerul de Interne întrebuințează la fel după aceste acte termenul de «rus». Am protestat <...> împotriva acestui tratament când funcționarii de stat refuzau să înscrie naționalitatea ucraineană, spunând că termenul de «rus» sau de «ucrainean» este același lucru” (Guzun 2012a: 722). În consecință, acesta își dorea ca autoritățile locale să fie mai atente în ce privea calificarea naționalității.

Modul de intrare a refugiaților pe teritoriul Basarabiei, în majoritatea cazurilor, a fost unul fraudulos, fluctuația numărului acestora variind și în funcție de

condițiile meteorologice. Potrivit documentelor de arhivă, timpul în care se trecea cel mai frecvent Nistrul, era perioada rece a anului (noiembrie – martie), când apa fluviului îngheța (Guzun 2012a: 167, doc. 30). În încercarea de a se salva, o parte dintre refugiați își găseau locul de veci în apele Nistrului. Spre exemplu, la 17 aprilie 1932, la o întrunire derulată la Chișinău, reprezentantele femeilor române din întreaga Basarabie, semnalau că în dreapta Nistrului s-au adunat toți cei scăpați de gloanțele grănicerilor bolșevici. „Dar, ce durere! Au pornit de-acasă câte patru sau cinci și n-au ajuns <...> decât doi sau unul. <...> Sufletele le vor fi mereu în doliu, căci valurile Nistrului au înghițit pe mulți <...>. Și noi rămânem înmărmuriți, când vedem jalea de pe fețele lor <...> și când auzim <...> chinurile ce le îndură în lumea nouă <...>. Trec foarte mulți <...>, nu numai români ci și: ruși, ucrainenii și alte neamuri <...>. Vor pieri mereu înghițiți de valuri <...>, vor pieri de gloanțe <...>, dacă reprezentanții tuturor statelor civilizate din Europa <...> nu vor lua măsuri <...>. Noi, femeile din Basarabia, facem un călduros apel către Consiliul Internațional al Femeilor de la Geneva, pentru <...> ca <...> statele să puie ordine la granița dinspre Nistru” (Memoriu 2006: 155, doc. 20).

Iarna lui 1931–1932 a intrat în istoria exodului peste Nistru drept cea a masacrelor cauzate de grănicerii sovietici. Înăsprirea terorii bolșevice, a generat, doar în cursul lunii februarie 1932, refugierea în Basarabia a peste 700 de moldoveni transnistreni (Guzun 2012a: 19; 653, doc. 481). Într-o adresă din 23 aprilie 1932 a Ministeriatului Basarabiei către ministrul Afacerilor Străine se transmitea că în cursul lunilor decembrie 1931, ianuarie–februarie și martie 1932, în diferite județe limitrofe Nistrului, s-au refugiat 1 110 persoane, care, constau fie din familii întregi (soț, soție și copii), fie din persoane mature izolate, sau copii orfani, ai căror părinți au fost omorâți de bolșevici (în interiorul teritoriului lor sau la trecerea Nistrului), sau au fost deportați în Siberia. În document se specifică că majoritatea refugiaților erau moldoveni din RASSM, iar 98% din ei erau agricultori, din categoria *culacilor* – țărani înstăriți sau a *seredneacilor* (de stare mijlocie), care, fiind deposedați de întreaga lor proprietate agricolă și de tot avutul, s-au refugiat în Basarabia. Din cele relatate, la trecerea Nistrului, grănicerii sovietici au omorât 14 și au rănit 24 de persoane, alții 9 s-au înecat, multe din cadavrele refugiaților fiind lăsate de bolșevici zile întregi pe gheața Nistrului, pradă animalelor care le sfășiau (Guzun 2012a: 681-682, doc. 519).

În contextul trecerii ilicite, amintim documente care consemnează activitatea unor rețele întregi de persoane, atât în localitățile din apropierea Nistru-

lui (AAER, F. Problema 56, vol. 50, f. 99), cât și la Chișinău (Guzun 2012a: 278, doc. 147) care asigurau fugărilor trecerea apei, inclusiv contrabanda în care erau implicați și grănicerii (ANA, F. 680, inv. 1, d. 3185, f. 128). Prețul de intrare în România cu aranjarea trecerii refugiatului, cazare și acte în regulă varia în anii 1920 între 28 000 lei și 2 000 de mărci (ANA, F. 680, inv. 1, d. 3464, ff. 5-5v; d. 3185, ff. 74, 156) pentru o persoană. Un alt aspect ține de mituirea autorităților române de către refugiați<sup>5</sup>, trecerea fugărilor efectuându-se prin coruperea corpului de grăniceri<sup>6</sup> cu diverse mijloace (bănești sau bunuri sub formă de metale prețioase, bijuterii etc.). În una din notele de arhivă se menționa că actele de coruptibilitate erau atât de mari încât „toți grănicerii de la frontieră aveau puși dinți de aur” (ANA, F. 680, inv. 1, d. 3194, f. 627).

**Date statistice de refugiați la Chișinău.** Nici până astăzi, nu există o cifră concretă care ar estima numărul refugiaților intrați în România prin frontiera ei de est. Istoricii constată faptul că atât derularea evenimentelor, cât și circumstanțele internaționale n-au permis înregistrarea sistematică și în termeni reali a refugiaților dinspre URSS. Discuții și controverse cu referire la numărul exact al emigranților au existat de la bun început, când exodul înregistra cote maxime. Chiar dacă unele organizații au elaborat statistici din proprie inițiativă sau la solicitarea Societății Națiunilor, statele-gazdă au întocmit anumite rapoarte, acestea s-au dovedit a fi incomplete sau contradictorii. Subiectivismul diverselor evidențe a derivat și din interesul unor grupuri de emigranți (sau chiar al statelor) de a furniza cifre mai mari decât cele reale (Guzun 2013b: 30).

Un argument în sensul inexistenței statisticilor precise, reieșind din mijloacele frauduloase de intrare în Basarabia, este și faptul că nici la nivelul brigăzilor Direcției Generale a Poliției și Siguranței din zona de frontieră cu URSS nu s-a ținut întotdeauna o evidență strictă a persoanelor intrate în țară – atât din considerente administrative, cât și din cauza lacunelor aplicării legislației privind controlul străinilor și apatrizilor, inclusiv clarificarea situației celor „ne-încetățeniți”<sup>7</sup>. Cu toate acestea, atât documentele de arhivă, cât și datele statistice conțin unele cifre care ar încadra numărul de refugiați din stânga Nistrului ajunși la Chișinău, numărul lor variind între 60 000 și 66 500 de persoane (Guzun 2012a: 226, doc. 93; Agrigoroaiei, Palade 1993: 63, 239).

În primii ani după Unire, ponderea majoră a refugiaților au constituit-o evreei, numărul cărora, până în toamna lui 1921, a ajuns la 22 000 de persoane, dintre care la Chișinău s-au stabilit 18 000. Populația rusă și ucraineană a completat cu preponderență co-

munele urbane din jurul Chișinăului, cei mai mulți instalându-se, în capitala provinciei, unde funcționa și un Comitet al Refugiaților (Agrigoroaiei, Palade 1993: 239). În ceea ce privește refugiații evrei, iată ce scria despre ei, la 7 septembrie 1921, marele rabin al Chișinăului: „Despuiați de tot avutul <...>, jertfe <...> de pe urma grozăviilor bolșevice [din Ucraina] refugiații evrei, nu numai că nu sunt un element dăunător Statului <...> și Poporului Român, dar <...> este folositor acestora <...>, ei păstrează un adânc sentiment de recunoștință față de România Mare, ce le-a îngăduit un adăpost. [Cei] care au trăit în iadul bolșevic și au văzut perindându-se moartea <...>, propagandază <...> contra acestui regim <...>, pătura cultă scriind prin ziare <...>. Dacă totuși, unii dintre ei [cu convingeri bolșevice] pătrund în Basarabia pentru propagandă, ei nu vin ca refugiați săraci <...>, ci vin cu acte în regulă și trăiesc <...> ca cetățeni români, mulțumită enormelor sume de bani <...>” (Guzun 2012a: 216, doc. 84).

De notat că minim 25% din refugiați, mai ales din cei plasați la Nistru, se aflau în serviciul de informație a Sovietelor (Guzun 2012a: 637, doc. 465). Potrivit documentelor de arhivă, în contextul deciziei, din 20 august 1921, a Consiliului de Miniștri privind extinderea stării de asediu asupra capitalei Basarabiei, Chișinăul era cuibul întregii acțiuni subversive de propagandă bolșevică, fiind centrul cel mai periculos pentru siguranța Statului, unde erau organizate toate atentatele, actele de banditism și nesfârșitele jafuri, care tindeau să dezlănțuie anarhia în Basarabia. La Chișinău erau adunați „peste 60 000 de refugiați din Ucraina, din care o bună parte [erau] agenți bolșevici” (Guzun 2012a: 206, doc. 77).

Cu referire la refugiații din Chișinău, Petre Cazacu scria că pentru un oraș care a stat o sută de ani sub ruși și care este de abia de trei ani al statului românesc, urbea are o imensă masă de refugiați de peste Nistru (Cazacu 1921: 264-280). La 1921, populația orașului se aprecia la cca 130 mii suflete, generalul Scarlat Panaitescu menționa „o populație flotantă și refugiați care dublează și chiar triplează populația de bază” (Panaitescu 1923: 20).

Potrivit datelor de arhivă, la începutul perioadei interbelice, 40 000 de cetățeni din Chișinău și jud. Lăpușna erau fără supușenie, în rândul lor figurând supuși cu prenume evreiești și rusești, născuți sau găsiți cu domiciliu în Basarabia, cărora potrivit Tratatului internațional din 28 octombrie 1920 cu privire la Basarabia și Comisiei Administrative pentru constatarea Naționalității Române nu li se oferise în mod automat cetățenia română (ANA, F. 1404, inv. 1, d. 1467, f. 197). Cu privire la moldovenii din partea stângă a Nistrului adăpostiți la Chișinău, reprezen-

tantul acestora, Nichita. Smochină, susținea că numărul lor în 1933 depășea 20 000 (Guzun 2012a: 815, doc. 662).

Persoanelor care treceau din partea stângă pe malul drept al Nistrului li se permitea să rămână cu traiul în Basarabia (la Chișinău) ori în alte provincii românești, dar, din vara lui 1919, organele centrale, ordonaseră instituțiilor de resort să dea întregul lor concurs cetățenilor statului sovietic să se repatrieze, dacă doreau. Mai târziu, la 1 februarie 1924, Comisia mixtă sovieto-română a semnat un acord, în baza căruia, refugiații care veneau în mod fraudulos de peste Nistru puteau rămâne cu traiul în partea stângă a lui, în cazul în care erau născuți într-o localitate din România, inclusiv Basarabia (Agrigoroaiei, Palade 1993: 64). Restul care, după 1 decembrie 1924, intraseră fraudulos și pătrunseră fără a fi trecuți pe la Comisia Mixtă Centrală Chișinău sau la cele șase Comisii Mixte Locale<sup>8</sup>, trebuiau să fie înaintați Comisiei Chișinău pentru aranjarea situației sau retrecerea peste Nistru (Guzun 2012a: 433, doc. 287). Refugiații veniți după 1 februarie 1924 și prinși în zona frontierei de către Jandarmerie, Poliție sau Siguranță cu acte dresate, erau în mod obligator înaintați Comisiilor Mixte Locale, iar cei prinși în interior erau înaintați Comisiei Chișinău. Cei arestați urmau să fie hrăniți în timpul deținerii din alocația lunară acordată tuturor arestaților de către Ministerul de Interne, iar timpul deținerii era până la momentul în care numiții refugiați puteau să-și procure actele cu care ar fi dovedit dreptul de rămânere în țară, pe care urmau să le prezinte Serviciului de Siguranță. În cazul în care localitatea unde refugiatul arăta că-și are actele era prea depărtată și necesita deținerea refugiatului un timp mai îndelungat în arestul Siguranței, șeful Brigăzii de Siguranță urma să transmită deținutul instanțelor judiciare, urmând ca ulterior să se înainteze și actele necesare sau să fie eliberat pe garanția notarială a doi oameni cunoscuți proprietari, supuși români și cu bune purtări. Eliberarea nu putea să treacă de 15 zile. Cei lăsați liberi trebuiau să fie supravegheați de organele Jandarmeriei și ale Siguranței Generale. În hotărârea celor două Comisii (locale și centrale) se ținea cont de prevederile privilegiilor admise pentru refugiați, menționându-se că li s-a admis refugiul politic. În cazul în care delegațiile sovietice din Comisiile Mixte Locale reclamau pe unii din refugiații din această categorie, delegația română din Comisia Mixtă Locală urma să ceară instrucțiuni de la Comisia Mixtă Centrală (Guzun 2012a: 639-640, doc. 466).

Refugiații retrecuți sau repatriați peste frontiera română, în partea cealaltă a Nistrului, ulterior erau obligați de bolșevici să afirme că în România refugiații sunt bătuți, înfometați și trimiși la cele mai grele

lucrări. La 4 noiembrie 1932, Comitetul de Asistență al Emigrației Ucrainene din România, către Centrul Emigrației Ucrainene din Paris, anunța că „restituirea de refugiați continuă și în prezent sub pretextul sacramental de siguranță” (Guzun 2012a: 724, doc. 564). Iar la 5 iunie 1936, Ministerul Afacerilor Străine anunța ministrul României la Geneva că România nu mai era în măsură să primească străini pe teritoriul său (Guzun 2012a: 946, doc. 781).

**Asistența refugiaților.** Exodul masiv de peste Nistru la început a mobilizat populația de rând a Basarabiei. Refugiații care aveau rude, erau încredințați acestora (toți români de origine), fiind puși sub supravegherea organelor polițienești și de jandarmerie. Odată sosiți, refugiații erau transportați în capitalele județelor limitrofe cu Nistrul: Cetatea-Albă, Tighina, Orhei și Soroca, unde li se dădeau primele îngrijiri și li se stabilea identitatea, iar cei bolnavi, răniți etc. erau internați în spitale. De aici, erau trimiși pe rând la Chișinău. La 23 aprilie 1932 Ministeriatul Basarabiei anunța ministrul Afacerilor Străine că toți [refugiații] au fost menținuți pe teritoriul românesc, nimeni dintre [ei] ne fiind retrecuți pe teritoriul sovietic. O parte din refugiați erau trimiși la muncă, iar copiii orfani erau însumați ca copii de trupă în regimentele de grăniceri. Restul, până urmau să fie plasați la muncă, erau adăpostiți în cămine de refugiați organizate la Cetatea-Albă, Tighina, Soroca, Orhei, cum și în două cămine centrale din Chișinău. Aici, refugiații erau hrăniți, îmbrăcați și îngrijiți, iar pentru ridicarea moralului, preoții le țineau predici și „conferințe morale și educative” (Guzun 2012a: 681-682, doc. 519).

În vederea ajutorării, la Chișinău au fost încropite un șir de organizații umanitare (comitete sau societăți), activitatea cărora consta în susținerea atât materială, cât și morală a refugiaților, iar în caz de necesitate și în prezentarea intereselor acestora în fața autorităților locale. Totodată, președinții comitetelor și reprezentanții autorizați ai organizațiilor umanitare trebuiau să fie în strânsă legătură cu Ministerul de Interne, prefecții de județe și șefii autorităților administrative și polițienești (Guzun 2012a: 221, doc. 88).

**Comitetele evreiești de ajutorare.** În toate orașele din Basarabia și în unele din Vechiul Regat, pentru ajutorarea refugiaților evrei săraci și înlesnirea plecării acestora în SUA și Palestina, au luat ființă așa-numitele Comitete de Ajutorare a Evreilor Devastați din Cauza Pogromurilor și Comitetele Ucrainene, care erau susținute bănește de către comitetul american Joint Distribution Committee și altele, care aveau sediul la Chișinău (Guzun 2012a: 258, doc. 129). Cel care conducea un comitet pentru refugiații evrei fugiți din Rusia și Ucraina din cauza bolșevicilor, era, potrivit Ministrului de Război, generalul

Ioan Rășcanu, cel mai important propagandist al revoluției socialiste, medicul sionist Jakob Bernstein-Cogan (Hausleitner 2008: 82).

Potrivit unui raport din 22 iunie 1921 al Inspectoratului General de Siguranță al Basarabiei, organizațiile destinate refugiaților evrei erau ineficiente din considerentul că multe din comitetele evreiești nu făceau cunoscut totdeauna Brigăzilor de Siguranță numele indivizilor care apelau la concursul lor și nici autoritățile administrative însărcinate cu eliberarea acestor autorizații speciale sau pașapoarte de emigrare, în conformitate cu dispozițiile în vigoare ale Brigăzilor de Siguranță și Subinspectoratului General, persoanele cărora le erau eliberate astfel de acte, cum și dacă ei părăsise localitatea, punctul pe unde și când ieșise din țară. Astfel, Inspectoratul General de Siguranță al Basarabiei propunea directorului general al Poliției și Siguranței Generale mărginirea atribuțiilor acestor comitete și permiterea exercitării asupra lor a unui control permanent din partea organelor de Siguranță; interzicerea percepției taxelor puse pe seama emigranților [pentru formalitățile de pregătire a documentelor și scoaterea autorizațiilor de plecare în Palestina și a pașapoartelor de emigrare în America], întrucât aceste abuzuri la care se dedau treceau în fața asociațiilor de ajutor din America și din Europa chiar ca taxe impuse de Statul Român, fapt care contribuia la discreditarea lui (Guzun 2012a: 258, doc. 129).

Per ansamblu, comitetele denumite evreo-americe de ajutorare a refugiaților evrei au luat ființă în 1921, inclusiv după intervenția rabinului din Chișinău, Yehuda Leib Tsirelson (1859–1941), întru autorizarea creării comitetelor evreiești și pentru ajutorarea miilor de evrei refugiați din Rusia, în afară de ajutorarea evreilor săraci localnici. În acest scop, printr-o decizie, Ministerul de Interne pune în sarcina comitetelor obligații de întreținere a refugiaților, fie prin muncă, fie prin asistență, de îngrijire a bunei lor stări sanitare, precum și de procurare de acte necesare pentru obținerea pașapoartelor și a dreptului de a intra în țările de emigrare, garantând supunerea și loialitatea acestor refugiați față de autorități și de interesele țării. Asemenea comitete luase ființă în Basarabia, Bucovina și Vechiul Regat. Atât comitetele americane, cât și cele pentru asistența refugiaților, au dat un șir de ajutoare, de la bani, medicamente și haine, la alimente. Așa cum în aceste comitete se găseau și elemente ostile intereselor statului român, prin răspândirea de idei subversive, Ministerul de Război, Marele Stat Major și Comandamentul Basarabiei, cerea în februarie 1923 desființarea comitetelor și „efectuarea unui recensământ al tuturor celor aflați în Basarabia, trimițându-se în lagăre sau izgonindu-se cei găsiți fără legături serioase cu România” (Guzun 2012a: 293, doc. 167).

Deși nu intervenea cu ajutoare bănești, *Comitetul Evreilor Emigranți în România*, potrivit statutului avea drept scop: să ofere concursul emigrantului de a înțelege toate chestiunile care erau în legătură cu emigrarea pe calea informației juste și amănunțite; să dea posibilitate emigrantului, în mod facil și la prețuri convenabile, să se pună în corespondență prin poștă și telegraf cu rudele sale din țările de emigrare; să îmbunătățească și să ieftinească condițiile de transportare până în porturi, pe calea organizării transportului în grupe proprii; să ieftinească costul cărților și biletelor de călătorie; să organizeze o legătură ieftină cu țările de emigrare pentru provizii ieftine; să organizeze ajutorul medico-sanitar în localitățile și pe drumul parcurs (Guzun 2012a: 192, doc. 67). Reședința Comitetului se afla în Chișinău, acesta putând deschide sucursale în toate punctele Basarabiei și în restul Regatului. A fost înregistrat la 14 iulie 1921 (Guzun 2012a: 192-195).

*Uniunea Evreilor Pământeni și Uniunea Comunităților Evreiești*, inclusiv comitetele acestora din județele ce aparțineau teritoriului Vechiului Regat, situate la Vest de linia Focșani-Galați, aveau menirea de a organiza în localitățile fixate: primirea și instalarea refugiaților; întreținerea lor, fie prin muncă, prin asistență; buna stare sanitară; supunerea la dispozițiile luate de autoritățile administrative și polițienești; păstrarea unei atitudini loiale față de români; procurarea actelor necesare pentru obținerea pașapoartelor și a dreptului de a intra în țările unde voiau să emigreze și restituirea biletelor de liberă petrecere celor care părăseau România. Uniunile urmau să fie răspunzătoare de organizarea gospodărească și întreținerea materială a lagărului de internare (Guzun 2012a: 195).

*Federația evreilor ucraineni* avea sucursala la Chișinău, pe str. Schmidt, nr. 100, și făcea transferuri bănești (de la 2 \$ și un funt de lire sterline), pentru ajutorarea celor devastați în orașele și satele din Ucraina (Anuarul 1924: 64). O altă organizație care funcționa în scopul de ajutorare a refugiaților evrei era *Comitetul Central de Ajutorare a Evreilor Devastați în Ucraina*.

Ajutorarea refugiaților ruși a depins de Liga Națiunilor și de primul Înalt Comisar pentru Refugiați, profesorul și exploratorul norvegian dr. Fridtjof Nansen. Despre refugiații ruși din România, D. Herodot, secretarul general al Comitetului de Asistență al Emigrației Ucrainene din România, într-o adresă din 4 noiembrie 1932 către Centrul Emigrației Ucrainene din Paris, scria: „rușii în România nu sunt organizați, n-au organizații de caracter obștesc și nici nu fac parte din Comitetul de Asistență de pe lângă Liga Națiunilor” (Guzun 2012a: 721-722).

Un *Comitet Central de Ajutorare a Refugiaților din Rusia*, cu organizarea de sucursale în fiecare județ, a fost înființat la Chișinău în scopul ajutorării refugiaților care se îndreptau dinspre Rusia, indiferent de apartenența etnică. Organizația se afla sub președinția sau garanția marelui rabin din Chișinău. Filialele înființate în diferite orașe urmau să fie supravegheate și conduse de sucursala județeană. Comitetul avea drept scop oferirea de garanții scrise pentru eliberarea biletelor speciale de liberă petrecere; procurarea, fie prin asistență, fie prin muncă, a întreținerii refugiaților până la plecarea lor din localitate; aranjarea distribuirii refugiaților în zona de reședință provizorie pe localități și transportul lor în Vechiul Regat (Guzun 2012a: 220, doc. 88).

**Comitetele de ajutorare a ucrainenilor.** Cu sediul la Chișinău, *Comitetul Ucrainean de Ajutorare a Refugiaților* era o organizație care avea drept scop susținerea refugiaților ucraineni. Datorită solicitării Comitetului, a fost amânat ordinul Comandamentului Militar al Basarabiei ca toți refugiații aflați în zona de 30 km de la Nistru să fie evacuați în interiorul Basarabiei. După o intervenție locală a senatorului Sanielevici, generalul Popovici promitea amânarea evacuării până în luna mai, dar ordinul n-a ajuns la destinație, iar refugiații erau amenințați să fie evacuați în toiu iernii. Tot în aceeași audiență, generalul Popovici promitea să nu mai treacă peste Nistru niciun refugiat (Guzun 2012a: 295, doc. 168). În 1932, când refugierea din Ucraina a început să capete proporțiile unei refugierii în masă, la dispoziția Comitetului Moldovenesc de Ajutorare a Refugiaților a adunat și a transmis prin delegații săi un transport de haine, încălțăminte la Chișinău, Tighina și Cetaea-Albă pentru a ajunge la refugiați (Guzun 2012a: 723, doc. 564).

**Comitetele de ajutorare a moldovenilor de peste Nistru.** Ajutorarea refugiaților moldoveni ajunși de peste Nistru intra în prioritățile a două organizații – *Societatea pentru Ajutorarea Moldovenilor Refugiați de peste Nistru* și *Comitetul pentru Ajutorarea Refugiaților Moldoveni Transnistreni*<sup>9</sup>, ambele cu sediul la Chișinău. Prima societate, în frunte cu Nichita Smochină, a fost înființată în 1919 (Guzun 2012a: 804, doc. 660), dar înregistrată la 12 aprilie 1921, cu filiale în toate orașele Basarabiei, scopul constând în punerea la dispoziție a ajutoarelor bănești, adăpost, plasare, intervenție pe lângă autoritățile statului pentru efectuarea „formalităților pentru punerea în libertate a refugiaților moldoveni, asupra cărora nu se afla nici o bănuială” (Guzun 2012a: 185, doc. 59).

Cea de-a doua organizație, cu statut juridic obținut în anul 1921 (Guzun 2012a: 266, doc. 135) care se ocupa de îngrijirea refugiaților, avea sediul la Chi-

șinău și era compusă, în special, din intelectuali de origine transnistreană (Guzun 2012a: 681-682, doc. 519), președinte fiind Pan Halippa. Comitetul, potrivit statutului, evidenția lămurit cele două preocupări: ajutorul material și ajutorul cultural. Până în vara lui 1922, Comitetul eliberase în jur de 500 de persoane, fiindu-le procurate acte legale și fiind plasați la muncă prin Basarabia. Afară de aceasta, Comitetul a îngrijit, în limitele posibilității, de studenții transnistreni de la Iași și elevii din școlile secundare (patru normalști, doi seminariști, unul la liceu). Comitetul își mai dorea să formeze o generație de viitori propovăduitori ai culturii românești peste Nistru, o mulțime de copii care îngreuiau traiul părinților lor fără cămin putând fi risipiți pe la diferite școli, spre a-și asimila cultura națională prin școli (Guzun 2012a: 266, doc. 135). O altă sarcină ținea de oferirea mărturiilor probatoare în privința refugiaților, spre exemplu, într-un răvaș adresat președintelui P. Halippa, din 30 noiembrie 1923, i se cerea să intervină la Ministerul de Interne „ca să se admită pentru refugiații moldoveni care nu posedă acte să li se poată elibera de către Comitet <...> legitimații pe bază de mărturie din partea membrilor [acestuia]” (Guzun 2012a: 332, doc. 208). Potrivit lui Nichita Smochină, Comitetul se îngrijea nu doar de moldoveni, ci și de alte naționalități (Guzun 2012a: 815, doc. 662).

La 5 iunie 1927, Comitetul solicita ministrului de Interne aprobarea editării revistei lunare *Tribuna Românilor de peste Nistru*, cu sediul în Chișinău. Revista urma să apară sub direcția și responsabilitatea Comitetului. Fără aprobarea ministrului de Interne, publicația a apărut totuși, grație susținerii unor personalități (Guzun 2012a: 449, doc. 302). Ulterior, la 14 martie 1928, ministrul de Interne era anunțat de președintele Comitetului că revista apare lunar, din 1 octombrie 1927, dar așa cum nu-și putea câștiga întreținerea, îi solicitau acestuia acordarea unui ajutor bănesc necesar pentru menținerea apariției revistei, măbind și tirajul ei, de la 1 000 exemplare în sus, ca să-i poată „satisface pe toți cei cu inima română” (Guzun 2012a: 477, doc. 323).

**Alte comitete.** Înregistrat la Chișinău la 16 octombrie 1918 (ANA, F. 39, inv. 1, d. 1329, f. 13; F. 724, inv. 2, d. 41, f. 203) pe lângă alte activități programate, *Comitetul Național al Armenilor din Basarabia* era axat și pe ajutorarea refugiaților și asistarea armenilor care veneau sau plecau din Basarabia; susținerea atât materială cât și morală, inclusiv prezentarea intereselor lor în fața autorităților locale (Prisac 2017a: 78). Intervenția Comitetului consta în recunoașterea refugiaților armeni (prin oferirea de adevărinite, certificate sau alte documente de stabilire a identității și/sau a statutului de refugiat), precum și asigurarea

autorităților române de loialitatea și moralitatea acestora (ANA, F. 679, inv. 1, d. 8143, f. 4; F. 680, inv. 1, d. 3318, ff. 14-14v etc.). Cât privește adăpostirea, refugiații armeni erau plasați într-un cămin organizat în preajma Bisericii Armenești aflate pe str. Armenească Veche (ANA, F. 680, inv. 1, d. 5, f. 164).

Astfel, o privire de ansamblu asupra problemei refugiaților generată de schimbările de după Primul Război Mondial probează faptul că în perioada interbelică, atât Basarabia, cât mai ales Chișinăul, au devenit locul de tranzit sau de găzduire a numeroase grupuri de refugiați veniți incipient dinspre Imperiul Rus, ulterior din cadrul URSS. După criteriul etnic, documentele scot la iveală existența în cadrul exodului a refugiaților evrei, ruși, ucraineni, români, armeni. Modul de intrare prin Basarabia a majorității a fost ilicit, unii salvându-se individual sau în grupuri prin trecerea frauduloasă a Nistrului. Până la solidarizarea și mobilizarea Ligii Națiunilor, criza refugiaților în perioada interbelică cu care s-a confruntat statul român a generat coagularea pe principiul etnic, în vederea asistenței și ajutorării refugiaților, în special la Chișinău, a unui șir de organizații și comitete. Percepți în cele mai dese cazuri drept elemente subversive, refugiații au devenit pentru autoritățile române o adevărată povară, împânzind în Chișinău practic toate străzile.

#### Note

<sup>1</sup> Suprafața teritorială a României s-a extins de la 137 903 km<sup>2</sup> în 1914, la 295 049 km<sup>2</sup> în 1919, iar numărul populației a crescut de la 7 771 341 la 14 669 841 de locuitori (Anuarul 1939: 41).

<sup>2</sup> Moscova a contestat valabilitatea revenirii Basarabiei la România, precum și autoritatea diferitelor acte internaționale. De jure, URSS n-a recunoscut niciodată drepturile României asupra Basarabiei, recunoașterea Nistrului drept frontieră de Est a României fiind o „întrebare deschisă” între România și URSS în problema Basarabiei (Țicu 2004).

<sup>3</sup> Emigrației sovietice i-au fost atribuite câteva etape: episodul primar (1919–1923), secundar (1924–1928), rural (1929–1933) și premurgător celui de-al Doilea Război Mondial (1934–1939) (Guzun 2013b: 25-28).

<sup>4</sup> În perioada interbelică România a găzduit cca 30 000 de refugiați armeni, 20 000 de supraviețuitori ai genocidului, intrați prin portul Constanța și între 6 și 10 000 veniți în contextul emigrației ruse (Prisac 2017: 172-188; Prisac, Xenofontov 2017: 103-112; Prisac 2018: 85-99).

<sup>5</sup> Unii, care nu aveau legături cu Basarabia erau „retrecuți peste Nistru” (ANA, F. 679, inv. 1, d. 5380, f. 30).

<sup>6</sup> Mită se dădea și pentru eliberarea pașapoartelor sau falsificarea semnăturilor dincolo sau dincoace de Nistru (ANA, F. 680, inv. 1, d. 3185, ff. 112, 113, 115, 156).

<sup>7</sup> Vezi rezultatele și contestația inspecției Brigăzii Cetatea-Albă în 1922, sau raportul cu referire la situația Brigăzii Soroca din 30 ianuarie 1926 (Moraru 2008: 414-417, 419-425).

<sup>8</sup> Comisiile Mixte Locale și cea Centrală de la Chișinău au luat ființă la 20 noiembrie 1923 în baza Regulamentului pentru prevenirea, aplanarea și soluționarea conflictelor pe Nistru, semnat la Tiraspol între reprezentanții României și ai URSS. În Comisiile Mixte Locale fiecare delegație era formată din trei membri, numirea cărora s-a făcut prin decizia Ministerului de Interne la 14 februarie 1924. Ulterior, cele șase comisii au fost reduse la patru și au funcționat până în 1930, la Hotin–Kamenet–Podolsk, Otaci–Soroca–Moghilev, Tighina–Tiraspol și Cetatea-Albă–Odessa. Cazurile conflictelor mai frecvente luate în discuția Comisiei Centrale în anii 1926, 1927, 1928 și 1929 au fost: furturi, omoruri, focuri de armă trase de pe ambele maluri, răpiri de santinele și pescari, răpiri de indivizi, bande etc. (Guzun 2012a: 577, doc. 405; 590, doc. 411).

<sup>9</sup> Comitetul era cunoscut ca și Comitetul Refugiaților Români Transnistreni; Comitetul pentru Ajutorarea Refugiaților Moldoveni Transnistreni; Comitetul pentru Ajutorarea Moldovenilor Transnistreni; Societatea pentru Îngrijirea Moldovenilor Transnistreni (Guzun 2012a).

#### Referințe bibliografice

AAER. Arhiva Afacerilor Externe a României, F. Problema 56, vol. 50.

Agrigoroaiei I., Palade Gh. Basarabia în cadrul României întregite (1918–1940). Chișinău: Universitas, 1993.

ANA. Agenția Națională a Arhivelor, F. 39, inv. 1, d. 1329; F. 679, inv. 1, d. 5380, d. 5425, d. 6134, d. 6149, d. 8048, d. 8049, d. 8143; inv. 5, d. 51, d. 149, d. 175; inv. 7, d. 8137; F. 680, inv. 1, d. 5, d. 3185, d. 3318, d. 3352, d. 3464; F. 724, inv. 2, d. 41; F. 1404, inv. 1, d. 1467; F. 1772, inv. 53, d. 29.

Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia și cu Calendarul pe anul 1924 = Адресно-Справочная книга „Весь Кишинев” с уездами Бессарабии и Календарь на 1924 год. Chișinău: Editura „Ș. Șapoșnik” (str. Sinadino, 45), 1924.

Anuarul statistic al României 1937 și 1938. București: Institutul Central de Statistică, 1939.

Bryas M. Les peuples en marche. Les migrations politiques et économiques en Europe depuis la guerre mondiale. Paris: Pedone, 1926.

Cazacu P. Chișinăul. In: Viața Românească (București), an. XIII, nr. 8, august 1921, 264-280.

Guzun V. Acțiunea informativă Nichita Smochină. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2013a.

Guzun V. Chestiunea refugiaților de peste Nistru: documente diplomatice și ale serviciilor române de informații 1919–1936. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2012a.

Guzun V. Indezirabilii, aspecte mediatice, umanitare și de securitate privind emigrația din Uniunea Sovietică în România interbelică. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2013b.

Guzun V. Nikolai Vasilievici Sablin: ancheta, procesul și detenția liderului emigrației ruse din România 1958–1962. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2014.

Guzun V. Refugiul etnicilor evrei din Uniunea Sovietică în România în perioada 1919–1936. In: Caietele

CNSAS. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, anul III, nr. 2 (6), 2010. București: Editura CNSAS, 2012b, 199-228.

Hausleitner M. Germanii și evreii în Basarabia în secolele XIX și XX. In: Istoria între știință și școală – perioada interbelică în Basarabia. Studii. Materiale, surse și sugestii. St. Ihrig, V. Dumbrava, D. Muler ș.a. Chișinău: Editura Cartdidact, 2008, 191-199.

Memoriu adresat Consiliului Internațional al Femeilor de pe lângă Liga Națiunilor, Geneva. Femeile române din Basarabia protestează împotriva masacrelor de la Nistru. In: Din istoria feminismului românesc: studiu și antologie de texte (1929–1948). Șt. Mihăilescu. Iași: Polirom, 2006.

Mironov Al. Pe Nistru liniștit. Viață și moarte la granița româno-sovietică, 1918–1940. In: Identitate de frontieră în Europa lărgită. Perspective comparate. I. Constantinescu (coord.). Iași: Polirom, 2008, 67-92.

Moraru P. La hotarul românesc al Europei. Din istoria Siguranței Generale în Basarabia (1918–1940). București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, 2008.

Panaiteanu S. Orașele din interiorul Basarabiei (fragmente). In: Centrele comerciale din Basarabia. București: Editura Cartea Românească S.A., 1923.

Pădureac L. Relațiile româno-sovietice (1917–1934). Chișinău: Editura Prut Internațional, 2003.

Prisac L. Comitetul Național al Armenilor din Basarabia: context, scop, activitate (1918–1925). In: Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, ediția a IX-a. Programul și tezele comunicărilor, Chișinău, 30-31 mai 2017. Chișinău: IPC, 2017a, 78.

Prisac L. Exodul armenilor după genocid și sovietizare în România regală (1915/1918–1924). In: The 1<sup>st</sup> Annual Kurultai of the Endangered Cultural Heritage – AKECH 2018. Constanța, 2018, 85-99.

Prisac L. Problema emigrării armenilor peste Nistru în România interbelică în documentele Arhivei Naționale a Republicii Moldova. In: Istorie, Cultură și Cercetare (Deva: Editura Cetatea de Scaun), vol. II, 2017b, 172-188.

Prisac L., Xenofontov I. V. Genocidul, refugiații armeni și România Mare (1918–1940). In: Akademos, nr. 3 (46), 2017, 103-112.

Simpson J. H. The refugee problem. Report of survey. Oxford: University Press, 1939.

Suveica S. "Russkoe Delo" and the "Bessarabian Cause": The Russian Political Émigrés and the Bessarabians in Paris (1919–1920). In: IOS Mitteilungen (Regensburg:

Institute for East and Southeast European Studies), nr. 64, February 2014. [http://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/mitteilungen/mitt\\_64.pdf](http://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/mitteilungen/mitt_64.pdf) (vizitat 23.02.2015).

Țicu O. Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919–1939). Chișinău: Prut Internațional, 2004.

Гарусова О. А. Русская эмиграция в культурной жизни Бессарабии межвоенных лет. In: Revista de Etnologie și Culturologie, vol. 3, 2008, 214-220. / Garusova O. A. Russkaia emigratsia v kulturnoi jizni Bessarabii mezhvoennykh let. In: Revista de Etnologie și Culturologie, vol. 3, 2008, 214-220.

Константинов Д. В. «Вторая волна» – воспоминания и раздумья о российской эмиграции. In: В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сборник статей и документов. Москва: РГГУ, 1997, 56-85. / Konstantinov D. V. „Vtoraia volna” – vospominania i razdumia o rosiiskoi emigratsii. In: V poiskah istiny. Puti i sudiby vtoroi emigratsii: Sbornik statei i dokumentov. Moskva: RGGU, 1997, 56-85.

Лубянка, Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922–декабрь 1936. Авторы-составители: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Наумов. Москва: Изд.-во Материк, 2003. / Lubeanka, Stalin i VCK-GPU-OGPU-NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty organov partiinoi i gosudarstvennoi vlasti. Ianvari 1922–dekabri 1936. Avtory-sostaviteli: V. N. Haustov, V. P. Naumov, N. S. Naumov. Moskva: Izd.-vo Materik, 2003.

Фельшинский Ю. К истории нашей закрытости: законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. Москва: Издательский центр „Терра”, 1990. / Felishinskii Iu. K istorii nashei zakrytosti: zakonodatel'nye osnovy sovetsskoi imigratsionoi i emigratsionoi politiki. Moskva: Izdatel'skii tsentr „Terra”, 1990.

**Lidia Prisac** (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în istorie, Biblioteca Științifică (Institut) „A. Lupan”, Universitatea de Stat din Moldova.

**Лидия Присак** (Кишинев, Республика Молдова). Доктор истории, Научная библиотека (Институт) „А. Лупан”, Государственный университет Молдовы.

**Lidia Prisac** (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in History, Scientific Library (Institute) „A. Lupan”, Moldova State University.

**E-mail:** [lidiaprisac@yahoo.com](mailto:lidiaprisac@yahoo.com)

**ORCID:** 0000-0002-3406-3670